

К.БЕК*

ВІДНОВЛЕННЯ СТАЛІНСЬКОЇ СИСТЕМИ В ПОВОЄННІЙ УРСР**

На основі вивчення української ситуації робиться спроба узагальнити після-воєнний період радянської державності. Розглядається процес відновлення та стабілізації сталінської системи в республіці, такі його складові, як роль держави й партії, відбудова партійних структур по війні, формування системи управління, методи забезпечення влади, терор і насильство, національні аспекти та ін.

Після тріумфальної перемоги у Другій світовій війні, незважаючи на всі жертви та втрати, сталінська держава характеризуватиметься сталістю й стабільністю ще не одне десятиріччя. Серед головних причин цього були також гнучкість політичної системи СРСР, її здатність до пристосовування. Війна стала каталізатором зміцнення державних, економічних та суспільних структур, а це, своєю чергою, сприяло посиленню режиму. Однак план повного, тоталітарного, панування держави над суспільством радянській владі так і не вдалося реалізувати – ані до, ані після Другої світової війни.

Найбільшу повноту політичної влади Й.Сталін мав наприкінці 1930-х рр. У цей час Радянський Союз під його керівництвом уперше розпочав зовнішньополітичну експансію, зайнявши Східну Польщу, Бессарабію й Північну Буковину. Проте напад гітлерівської Німеччини після тимчасової радянсько-німецької співпраці призвів до справжньої катастрофи – СРСР втратив значні території, а сталінський режим опинився перед загрозою повного знищення. Ідеологічний ворог захопив важливі території на заході, загрожував Москві, вивозив радянських громадян як примусових робітників, експлуатував корисні копалини і пропагував «новий порядок». Із завершенням нацистської окупації радянську систему було відновлено на попередніх, у тому числі зайнятих після 1939 р., територіях. Червона армія просуvalася далі на захід, готуючи ґрунт для радянізації Центральної й Південно-Східної Європи.

У запропонованій статті¹ розглядається процес відновлення та стабілізації сталінської системи в радянській Україні після Другої світової війни². Ця реставрація визначила напрям внутрішньополітичного розвитку держави на наступні роки. Сталінізму вдалося досить швидко відновитися за екстремальних умов повоєнного часу та, у випадку України, віджити безроздільне панування

* Бек Катрін – доктор філософії, доцент Мюнхенського університету, науковий співробітник історичного відділу Інституту досліджень Східної й Південно-Східної Європи (Регенсбург, Федеративна Республіка Німеччина).

E-mail: boeckh@ios-regensburg.de

** Переклад із німецької мови – Анастасія Бакастова (Регенсбург, ФРН).

¹ Стаття становить собою стислий виклад основного розділу докторської дисертації автора, підготовленої на матеріалах, що зберігаються в архівосховищах Києва, Одеси, Львова та Харкова (див.: Boeckh K. Stalinismus in der Ukraine: Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. – Wiesbaden, 2007).

² Щодо суспільно-політичної ситуації у СРСР після Другої світової війни див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980). – К., 1999; Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 2000 та ін.

на колишніх окупованих територіях. Вирішальне значення для цього мали на-самперед діяльність адміністративного апарату та його вплив на виснажений війною соціум. Як інструменти регулювання рерадянзації використовувалися партія та суспільство з його традиційними елементами й течіями, які після війни зазнали певних видозмін. Унаслідок цих заходів становище УРСР у союзній державі суттєво змінилося.

Держава та партія як носії влади

Завдяки своєму географічному розташуванню на заході Радянського Союзу Україна була у центрі особливої уваги московського режиму. Уряд УРСР, як і решти республік, підпорядковувався Центру, сліпо виконуючи розпорядження диктатора, який заміщував вакансії в ньому на власний розсуд. У 1930-х рр. такої долі зазнала низка партійних діячів і практично весь ЦК КП(б)У. Висока політична посада в радянській Україні в роки «великих чисток» майже неминуче виявлялася справжнім «катапультним кріслом». Після Другої світової війни ситуація змінилася, керівний пост в УРСР часто ставав початком політичної кар'єри у союзному масштабі. Першим політиком часів Й.Сталіна, якому вдалося залишити Україну не в результаті репресій, а з підвищенням став М.Хрущов³. Перший секретар ЦК КП(б)У з 1938 р., а після війни – голова Ради Міністрів УРСР, він не був звільнений, викликавши в 1946 р. незадоволення Й.Сталіна, а лише замінений Л.Кагановичем. Під час свого перебування на цій посаді М.Хрущов забезпечив собі важливі політичні зв'язки й у 1949 р. очолив Московський міський та обласний комітети партії, а після смерті Й.Сталіна зайняв крісло першого секретаря ЦК КПРС. Підйом М.Хрущова, а потім і Л.Брежнєва, свідчив, що шори, в яких Й.Сталін тримав київське керівництво, були виправданими.

Після Другої світової війни Україна стала, і не випадково, постачальником політичних кадрів для радянських урядових установ та відправним пунктом для майбутніх керівників держави. Це зумовлювалося насамперед тим, що політичні діячі в УРСР, хоча й не перебували безпосередньо в епіцентрі союзних політичних рішень, проте вистояли в боротьбі за владу. Після смерті Й.Сталіна М.Хрущов зміг легше, ніж попередні фаворити «вождя», виснажені в боротьбі за спадкоємство, дістатися верхівки влади.

Відбудова партії в повоєнний час

Хоча до зіткнення з Німеччиною Й.Сталін свідомо обмежував право партії на участь у прийнятті політичних рішень, після війни саме партія разом з урядовою командою залишилися для нього важливим інструментом влади в республіці, яким він маніпулював згідно зі своїми уявленнями. Повоєнний час став справжнім випробуванням для партійної організації УРСР. Ще ніколи до цього вона не перебувала у ситуації, коли після повної втрати контролю над

³ Про М.Хрущова як людину й партійного функціонера див.: *Taubman W. Khrushchev: The Man and His Era.* – New York; London, 2003.

територією знову мала відновлювати свої структури. Крім того, на окупованих теренах партія втратила дуже багато рядових комуністів унаслідок загибелі, евакуації, репресій нацистів та їхніх союзників.

Тож поповнити свої ряди стало першим і основним завданням республіканської партійної організації відразу після відступу німецьких військ. Звичайно, відразу зробити це було неможливо. З одного боку, вихідцям із Західної України часто відмовляли у вступі до партії, вважаючи, що вони не поділяють її політичні цілі. З іншого боку, деякі партійці не поспішали повторно реєструватися, побоюючись перевірки персональних даних, а частина з них ще не повернулася з евакуації. Як і інших громадян, котрі побували на окупованій території, їх підозрювали принаймні в нелояльності, оскільки певний час вони перебували під впливом ворожої ідеології.

Проведені в повоєнний час партійні чистки мали інший, ніж до війни, характер. За ними стояла не сама партія, позиція якої зміцнювалася б завдяки однастайності її членів, а радше підпорядкований Й.Сталіну ЦК. Партійні чистки, таким чином, можна інтерпретувати як вияв необмеженості, повноти його влади. Підстави для виключення з партії після війни залишалися переважно тими самими, однак наслідки цього кроку були вже не такими серйозними. Партійних діячів вищого рівня це не стосувалося. Гучні публічні процеси як у 1930-х рр. уже не влаштовувалися, оскільки за тогочасного міжнародного становища вони мали б негативні наслідки для іміджу СРСР. Тепер проявлявся селективний підхід до вибору жертв терору, адже масові чистки в довоєнних масштабах зашкодили б системі у важкий для неї період. Репресивні кампанії на місцях мали прив'язати кадрову еліту в регіонах до Центру, посилити внутрішню дисципліну шляхом «прочісування» простих членів партії та забезпечити центральній владі міцні позиції.

Поряд із виключенням членів партії, підозрюваних у нелояльності, склад республіканської партійної організації змінився ще й тому, що перевірені люди направлялися до західноукраїнських областей, де були відсутні надійні місцеві кадри. Посади тут займали переважно партійні діячі зі зросійщених регіонів Східної України. Загальна чисельність членів партії в УРСР між XVIII (1939 р.) і XIX (1952 р.) партз'їздами подвоїлася⁴. Відбудова партії в УРСР стала передумовою для адміністративної реструктуризації.

Формування системи управління

Найбільшу вагу при відбудові мали обласні партійні комітети. Визначення кадрів до них проводилося не лише в Києві, але й у московському політбюро та особисто Й.Сталіним. Попри це обкоми не брали участі в розподілі посад у районних органах влади, які затверджувалися київським ЦК КП(б)У. Райкоми, підпорядковані обласному керівництву, перебуваючи щодо розв'язання багатьох питань ніби на передовій, при великій кількості зобов'язань мали доволі обмежену свободу рішень.

⁴ Рутыч Н. КПСС у власти: очерки по истории Коммунистической партии, 1917–1957. – Мюнхен, 1960. – С.411–413. Див. також: Boeckh K. Stalinismus in der Ukraine... – S.154–182.

Аналіз підпорядкування та зв'язку між відомствами показує переваги й вади радянської командної економіки. Навіть під час тривалих бойових дій вона функціонувала таким чином, що обласні органи переважно виконували розпорядження Центру незважаючи на свою більшу компетентність. Наприклад, райкоми, за наказом ЦК, мали формувати підпільні організації на зайнятих противником територіях, хоча вони практично не могли реалізовувати там свої функції. Систематика планової економіки була причиною того, що сформульовані в рішеннях ЦК вимоги завдавали великих труднощів в їх виконанні обласним комітетам, радянським органам та іншим відомствам. Ситуацію ще більше ускладнювала терміновість розпоряджень, котрі стосувалися, наприклад, розміщення репатрійованих або переселенців, організації спортивних змагань до свят чи збільшення обсягів виробництва. Принцип був один: вимагати більше, ніж це можливо, дедалі вище піднімаючи планку. Уважалося, що створений таким чином тиск призведе до якнайбільшої концентрації зусиль і, відтак, до найкращого результату. Тож тиск на нижчі щаблі ієрархічної драбини постійно зростає. У результаті ті, хто перебував на низових рівнях, мали вирішувати існуючі проблеми, хоча подеколи це було зовсім неможливо. Така система призводила до того, що місцеві виконавчі органи вдавалися до фальсифікацій статистики. Коли такий випадок викривали, то причину порушення шукали в роботі відповідного партійного функціонера, а не в явно завищених вимогах. Відтак щоби бодай формально застрахувати себе при написанні чергового звіту цитувалися партійні документи – враховувалися «принципи комуністичної моралі», підвищувалася «продуктивність праці», підтримувалася «соціалістична пильність» і практикувалися «критика й самокритика». Такими формулюваннями намагалися захиститися від можливих звинувачень. Відповідальними за виконання рішень ЦК були особисто секретарі обласних комітетів і партійні діячі, що займали керівні посади. Розпорядження ЦК КП(б)У часто поширювалися на всі області УРСР, навіть коли вони стосувалися лише однієї. Таким чином, інші інформувалися про небажані події й попереджались щодо необхідності протидіяти подібним порушенням.

Для представників партійної номенклатури час після Другої світової війни став визначальним, адже випробувана воєнним періодом партійна еліта зміцнила свої позиції в політиці на довгі десятиліття⁵. У наступні сорок років у Радянському Союзі домінувала одна й та ж група, «покоління Брежнєва», яка за Й.Сталіна привела країну до перемоги. Народжені на рубежі ХХ ст., вони зробили партійну кар'єру протягом 1920–1930-х рр., пережили передвоєнні чистки, саму війну, і після смерті Й.Сталіна залишалися на своїх посадах, насамперед у військово-промисловому комплексі, дехто й до 1980-х рр. Методи правління, які практикувалися за сталінізму, значно вплинули на них, їм важко було пізніше проводити системні реформи або їх підтримувати. Впливом, консерватизмом та інертністю цього «покоління» можна пояснити «застій», котрий наступив після смерті Й.Сталіна.

⁵ Див.: *Armstrong J.A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus.* – New York; Washington, 1966.

Управління суспільством за сталінізму: методи забезпечення влади

Радянський або сталінський режим ніколи не базувався на дихотомії держави й суспільства. Скоріше вони були взаємозалежними та перебували в дуже складних взаємозв'язках. Соціум був не лише об'єктом державної політики, але й в обмеженому обсязі брав участь в її реалізації. Таке становище, коли держава протиставляється індивіду, після захоплення влади більшовиками сприяло розколу та «атомізації» суспільства, що було цілком в інтересах режиму. Втрата соціальної ідентичності та традиційних зв'язків робила суспільство більш придатним для маніпуляцій і репресій.

Друга світова війна поглибила процес розколу соціуму. На окупованій території населення не об'єдналося під комуністичними гаслами, а поділилося на тих, хто позитивно сприйняв окупацію або боровся проти окупантів. Решта ж маневрували між цими двома позиціями, намагаючись вижити та здобути для себе якісь вигоди у складній ситуації. Війна кардинально вплинула на радянське суспільство, воно стало іншим, зменшилося чисельно. Досвід війни викликав сенсibilізацію як в особистому, так і політичному сенсі, породив надію на поліпшення життєвих обставин при одночасному виснаженні всіх можливих сил протистояння системі. Соціальна інтеграція демобілізованих військовослужбовців, репатрійованих, евакуйованих тощо вимагала масштабних політичних, економічних зусиль. З'явилася нова еліта – колишні червоноармійці й партизани обійняли керівні посади на підприємствах та в органах управління. В УРСР недавнє «окупаційне» минуле й надалі справляло свій специфічний вплив. Війна виявила нові міжсуспільні антагоністичні констеляції, зокрема серед громадян, які відкинули націонал-соціалістичне панування і залишилися з радянською ідеологією, добровільно чи під примусом служили німцям або намагалися використати слушний момент, щоби відновити українську державність. Між цими позиціями перебувала широка маса людей, яка в боротьбі за виживання не переслідувала жодних політичних цілей.

Фракціонуванню суспільства після війни протистояло звернення до традиційних, некерованих державою, соціальних цінностей. Це було помітно, зокрема, на прикладі високої солідарності щодо сиріт війни, яких нерідко добровільно брали під опіку прийомні батьки. Суспільне єднання сягало свого піку в моменти посилення ксенофобії та еґоїзму у ставленні до єврейського населення та репатрійованих осіб, які поверталися з-за кордону. Обидві групи відчували дискримінацію, тому що вони відкрито висували матеріальні претензії та їх ганьбила державна пропаганда. Зрештою радянське суспільство внаслідок війни ще більше втратило своє спільне коріння.

У повоєнні роки радянське керівництво зіткнулося в Україні з суспільством, яке, хоч і з регіональними відмінностями, проте знову відновило до революційні цінності, відчуло національне пожвавлення і, до того ж, було інфільтроване з ворожого боку. Його реакція на повторну радянізацію виявилася неоднозначною. Населення центру, сходу та півдня республіки вже до

війни було досить покірним та не чинило серйозного опору владі. Проте національний підпільний рух у Західній Україні активно протидіяв московському правлінню, що змусило керівництво СРСР навіть застосувати там війська. Загалом після війни діяли різні сили, які заважали відбудові сталінської держави в окремих місцевостях чи період часу. Вона мала використовувати надійні, але змінені відповідно до ситуації методи, для відновлення своєї влади на всій території.

Забезпечення влади за допомогою терору та насильства

Чистки, у ході яких страждали невинні люди, Й.Сталін уважав гарантією стабільності системи. Терор (як абстрактна можливість застосування насильства) та насилля в усі часи залишалися важливою складовою й підтримуючим елементом радянської системи. Окрім індивідуального переслідування політичних опонентів насилля проти мас стало характерною рисою сталінського режиму. У 1930-х рр. до його епіцентру потрапили деякі соціальні (як куркулі), а згодом навіть етнічні групи⁶. Після початку війни з Німеччиною радянське керівництво вперше виступило не лише проти меншин, але й цілих народностей, яких змушували покинути батьківські землі (калмиків, карачаївців, інгушів, чеченців, кримських татар та ін.). Усі вони спільно були названі «класовими ворогами», індивідуальної провини кожен із них не мав і її ніхто навіть не намагався довести. Виконавцями репресивних заходів виступали органи НКВС, які ще з часів колективізації та «великої чистки» 1930-х рр. відігравали у цьому процесі вирішальну роль. І надалі у широкомасштабному контролюванні радянських громадян нічого не змінилося. Доповіді донощиків залишалися для партії важливим елементом інформації, хоча вже були не стільки основою для особистих звинувачень, як частиною контролю певних процесів.

Упродовж війни державні репресії проводилися приховано. Після її завершення режим знову відкрито посилив підтримку доносів та переслідування «шпигунів» і «ворогів народу»⁷. Особливого звучання ця акція набула в межах колишніх окупованих територій. Як і до війни тут проводилися масові насильницькі заходи, однак з однією відмінністю – так само переслідувалися цілі групи (репатрійовані оstarбайтери чи визволені з німецького полону червоноармійці), але вже після індивідуальної перевірки. Уникнувши відкритих звинувачень у «зраді Батьківщині», вони могли повернутися додому, проте це не рятувало їх від «ганьби» перебування під час війни на ворожій

⁶ Загалом щодо радянської національної політики див.: *Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft.* – Baden-Baden, 1986.

⁷ На тему сталінських репресій див.: *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.* – Кн.1–2. – К., 1994; *Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.* – Л., 1996; *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К., 2002.

території⁸. Державна пропаганда добивалася громадської ізоляції та суспільного остракізму для цих людей. «Адміністративний» терор примушував репатрійованих приховувати своє минуле якомога довше. Той, чия індивідуальна провина була доведена, потрапляв до таборів, ув'язнення в яких не припинялося ані під час війни, ані після неї. Ці «заклади» систематично поповнювали колишні червоноармійці, оstarбайтери, колабораціоністи та військовополонені німці, румуни, угорці, японці⁹.

Для повоєнної України були характерні й інші варіації терору. Після того, як Червона армія опанувала територію республіки функціонери НКВС розпочали пошук «зрадників» та «колабораціоністів» серед цивільного населення, яке під час війни перебувало в окупації¹⁰. При цьому широкі повноваження органів держбезпеки дозволяли їм арештовувати «підозрюваних» суто за власними міркуваннями, домагатися визнань і доносів, засуджувати на виселення або страту. Переслідування колабораціоністів тривало десятиліттями. Офіційною підставою цих репресій було очищення суспільства від «антирадянських елементів». Це також стосувалося етнічно зумовленого насилля, яке, проте, залишалося регіонально обмеженим. Його жертвами ставали насамперед національні меншини вздовж нових державних кордонів на заході УРСР – чехів, поляків, румунів. Такий захід мав на меті запобігти можливим етнічним ускладненням у важливому західному регіоні. Новим фактором стало застосування армії проти внутрішнього партизанського руху, коли у виснажливих зіткненнях було ліквідовано українське національне підпілля.

У цілому державне насильство та терор у радянській Україні після війни не послабилися. Рішуче застосування масових репресій прискорило нову радянізацію республіки. На основі аналізу подій того часу можна стверджувати, що одразу після Другої світової війни в УРСР розпочалася нова хвиля сталінського терору. Це проявлялося в постійному дисциплінуванні населення, депортаціях небажаних народів, зростаючій диференціації щодо власних громадян. Із позиції режиму певні соціальні групи самі давали привід для переслідування, яке, проте, не виходило за ці групові межі. Терор у повоєнний час вирізнявся спрямованістю й уже не мав саморуйнівного впливу, як це було до війни. Таким чином, події в радянській Україні випередили розвиток цілої держави, в якій також незабаром домінуватиме насилля та репресії проти інакодумців (справи ленінградської та мінгрельської парторганізацій, а незадовго до смерті Й.Сталіна так звана «змова лікарів»).

⁸ Див.: Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011.

⁹ Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.32–38; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1: 1939–1945 рр.; Т.2: 1946–1947 рр. – Л., 1996–1998.

¹⁰ До проблеми колаборації в Україні під час Другої світової війни див.: Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003.

Пропаганда

Незважаючи на широке застосування терору й насильства сталінська держава постійно намагалася прихилити громадян на свій бік мирними засобами, за допомогою пропаганди, яка була усним, письмовим чи художньо-оформленим методом аргументовано пояснити населенню зміст і цілі державної політики. Покликана інформувати, роз'яснювати та переконувати, вона спрямовувалась як на масову аудиторію, так і на конкретні групи адресатів. Водночас у повоєнний період радянські пропагандистські органи більше уваги, ніж раніше, звертали на закордонну реакцію, щоби від початку нівелювати заперечення, які можуть там виникнути. Із цієї ж причини з'явилися спеціальні евфемізми для примусово здійснених державних актів – «репатріація» для повернення, іноді навіть насильного, радянських громадян до СРСР після війни, «евакуація» – для виселення національних меншин із прикордонних районів, «регулювання» – для придушення церков тощо.

Особливу небезпеку для сталінської системи в повоєнний час становило зростання політичної обізнаності населення. Радянські громадяни, які побували на Заході (чи то у складі діючої армії, чи то як вивезені на примусові роботи), тепер могли порівнювати умови життя. Таким чином, міф про перевагу соціалістичної системи втратив здатність переконувати та значно похитнувся. Необхідні були нові аргументи, щоби його реабілітувати та розвивати далі. Відтак пропаганда як важливий елемент політики активно використовувалася й після війни.

Радянські громадяни постійно перебували під тиском пропаганди. Великий масив «державної реклами» організовувався завдяки роботі значного штату працівників. Незліченні агітатори, пропагандисти, члени партії та комсомолу послідовно й систематично залучалися до «рекламної» діяльності на користь держави в набагато більшій кількості, ніж раніше. Сталінська пропаганда спрямовувалася на цільові групи – жінок, молодь, учителів, інші соціальні категорії. Пропагандистська робота провадилася в першу чергу за допомогою преси. Також посилено використовувалося радіо й кіно. Серед традиційних засобів залишалися плакати, транспаранти, нанесені на будинки гасла тощо.

Для Західної України було розроблено спеціальні пропагандистські засоби, теми. Місцевою особливістю було те, що відповідно до потреб населення прикметник «українське» використовувався у пресі, хоча його офіційне вживання заборонялося і переслідувалося ще з часів згортання коренізації як прояв «націонал-українських націоналістичних тенденцій». На відміну від інших частин СРСР, у Західній Україні друкувалися газети, публікувалися звернення керівництва республіки переважно українською мовою. Ця продовжена в окремому регіоні коренізація була покликана переконати українців, що радянська держава враховує національні інтереси всіх своїх громадян. У поєднанні з «українізацією» в УРСР, як і на території інших радянських республік, пропагувався радянський патріотизм та формувався образ Росії як «старшого брата». Таким чином, радянська пропаганда поширювала дві протилежні тенденції, переслідуючи у Західній Україні прагматичні цілі.

Теми, які перебували у центрі уваги післявоєнної пропаганди, інспірувалися подіями війни: прославляння перемоги, радянських успіхів у галузі

зовнішньої політики, заклики до відбудови країни, вибори до Верховної Ради в 1946 р., кампанії колективізації у Західній Україні, боротьба з уніатською церквою й ОУН та УПА. Крім того, Й.Сталін поширював новий, більш ідеалізований власний образ. До «батька народів» відтепер додалася роль «великого тріумфатора над ідеологічним ворогом, генералісимуса і військового генія»¹¹. Культ Й.Сталіна після Другої світової війни поступово відновлювався. За кордоном державна пропаганда здавалася вельми переконливою. Так, репатрійовані та емігранти часів громадянської війни почали добровільно повертатися до СРСР, громадські кола на Заході з захватом сприймали економічні досягнення радянської держави. Однак зайвим буде пояснювати, наскільки державна пропаганда маніпулювала громадянською свідомістю у самому СРСР. Радянські громадяни мали робити вигляд, що вони вірять у політичні гасла, в іншому випадку їх могли запідозрити в нелояльності до влади. При цьому отримати об'єктивні дані про події у країні та світі було просто неможливо, оскільки єдиним каналом були конформістські ЗМІ. Право володіння інформацією належало державі, тільки вона могла визначати, що потрібно знати, а що – ні.

Отже, наповнена старим змістом, але збагачена новими гаслами й формами пропаганда в повоєнній УРСР відігравала роль цільового засобу впливу на маси. Прагматика стала новою рисою в поширенні політичних поглядів. Й.Сталін і надалі широко послуговувався персоніфікацією влади та культом особи як політичним інструментом для підтримки свого режиму також і в радянській Україні. Загалом значення пропаганди після Другої світової війни тільки зросло. Вона наполегливо, диференційовано та цілеспрямовано використовувалася як інструмент влади поряд із насильством і терором.

Мобілізація суспільства

Реалізація ідей і виконання наказів Й.Сталіна вимагало величезної кількості виконавців, яких мобілізували «згори». На відміну від пропаганди, що стимулювала пасивне розуміння політичних подій, мобілізація населення означала його активне залучення з використанням прямого і непрямого насильства до виконання визначених державою заходів. Мобілізації в їх радянському розумінні спрямовувалися в першу чергу на забезпечення промисловості великою кількістю робітників. Крім того вони супроводжувалися залученням працівників до безоплатної праці у вихідні (суботники, недільники), мотивуванням жінок до материнства, необхідністю погашення облігацій держпозик воєнних років і закликами до перевиконання плану. Мілітаризація мобілізаційних кампаній аж ніяк не була випадковою, це видно, зокрема, на прикладі «матерів-героїнь» з більш ніж десятьма дітьми. У зруйнованих війною країнах Західної Європи не можна віднайти аналогічних процесів, які б стосувалися такої великої кількості людей. Уже в 1930-х рр. мобілізації стали поширеним засобом забезпечення трудовими ресурсами індустріалізації. Повоєнний час знову відзначився переміщенням великої кількості людей, які працювали на відбудові країни. Поряд із кваліфікованими та некваліфікованими робітниками такі фахівці, як лікарі, учителі, інженерно-технічні працівники й

¹¹ Tumarkin N. The Living & The Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. – New York, 1994.

інші спеціалісти, а також партійні діячі зі східних областей республіки направлялися у Західну Україну. Трудова мобілізація – процес, характерний для багатьох регіонів країни. Не лише «вільне» суспільство підлягало мобілізації, але й ув'язнені, котрі важко працювали у шахтах, на лісозаготівлях, будівництві доріг.

Хоча трудові мобілізації й передбачали забезпечення житлом у місцях призначення, утім переїзд працівника та інші витрати, пов'язані з новою роботою далеко від попереднього місця проживання не компенсувалися. Держава та вищі органи влади вирішували долі сотень тисяч людей, яких немов будівельний матеріал відправляли у віддалені райони без будь-якого врахування їхніх власних інтересів. За цим стояло переконання керівництва держави, що «людський капітал» перебуває в повному розпорядженні влади, яка одна має право ним керувати.

Мобілізація великої кількості робочих рук стала необхідною умовою швидкої відбудови зруйнованої війною країни. Цей процес, що мав ознаки рабства, можна розглядати як складову повного підпорядкування людини державній владі за часів сталінізму. Працівники прикріплювалися до підприємств, які вони не мали права залишати без дозволу керівництва. При цьому робітникам, як і селянам у міжвоєнний період, не видавали внутрішніх паспортів, а порушення трудової дисципліни суворо каралися. Радянське суспільство, що відрізнялося військовою дисципліною у ставленні до робочої сили, швидко відновилося в нових умовах.

Мобілізація населення була ефективною, оскільки спиралася на командно-бюрократичну систему державного управління, яка після років воєнного напруження проявлялася навіть сильніше, ніж до війни. Уже в 1930-х рр. спостерігався «анахронізм примату політики над економікою, держави над суспільством»¹². У повоєнний час ця закономірність зберігалася довгі роки. Це пояснює виникнення всеосяжної бюрократії, котра проникала дедалі глибше у суспільство та як «номенклатура» вела своє власне життя, гальмуючи будь-який політичний, економічний прогрес.

Суспільна уніфікація

Абсолютна рівність усіх людей була ідеалом, до якого прагнув комунізм. За часів Й.Сталіна радянське суспільство формувалося таким чином, щоби відповідати цій вимозі. Зовні його можна було охарактеризувати як єдину масу, «колектив» чи «актив» на партійному сленгу, що не допускав проявів індивідуальності та плюралізму. Загальний «марш у ногу» визначав колективну поведінку партії. Із метою отримання повного контролю над суспільством радянських громадян усіх вікових категорій було розподілено по уніфікованих організаціях. Починаючи від піонерів і комсомольців та закінчуючи спортивними, мистецькими й культурними спілками – усі громадські об'єднання були одержавленими. Уніфікованими в роки сталінізму були також культура, засоби масової інформації, архітектура, економіка та інші сфери суспільного життя. Демонструвалася така колективність, якій підпорядковувалося все індивідуальне, насамперед у пресі. Хоча рівність усіх громадян пропагувалася як позитивний фактор, насправді режим таким чином переслідував свої власні цілі, адже метою уніфікації була орієнтація населення на державні інтереси, а за часів Й.Сталіна – також на його ідеї. Особливість уніфікації України, а також

¹² Wolkogonow D. Stalin: Triumph und Tragödie. – Düsseldorf, 1990. – S.738.

інших радянських «націй», після захоплення більшовиками влади полягала в тому, щоби зробити їх частиною Радянського Союзу, витіснити національну ідентичність і замінити її на радянський патріотизм. Національна уніфікація України стала також однією з причин, чому під час «великої чистки» було змінене майже все керівництво республіки. Після війни ренаціоналізація відновила-ся. За ждановщини свої посади втратили всі «національні інакодумці».

Водночас осмислення воєнного минулого відбувалося в Україні під гаслом уніфікації. Серед різноманітних груп учасників війни не було жодної диференціації. Відтак створювалося враження, що на боці Радянського Союзу за Й.Сталіна стояли всі нації – українці, росіяни, євреї, білоруси та ін. У процесі розподілу нагород серед представників різних народів СРСР дотримувалися негласного принципу: жоден із них не повинен виділятися або перевершувати росіян, які вважалися «першими серед рівних». Водночас замовчувалося існування антирадянського збройного опору партизанів УПА та інших національних підпільних груп. Оскільки окремий народ не міг займати активної позиції, у статистиці жертв війни не було вказано, що євреї стали жертвами Голокосту, а велика кількість українців була депортована як остарбайтери. Усі підгрупи уніфіковувалися як величезний загаль «радянських громадян». Щоби приховати етнічну належність жертв війни проводилося навмисне заниження кількості загиблих, яку сам Й.Сталін оцінив у 7 млн.

Уніфікація радянського суспільства надавала сталінському режиму величезну перевагу, що полягала в можливості ненасильницького управління населенням. Колективність розширювала масштаби маніпулювання масами, оскільки характеризувалася відсутністю опозиції чи будь-якої протилежної думки, що своєю чергою полегшувало керованість мас.

Модернізація

Модернізація Радянського Союзу передбачала подолання економічної відсталості. При цьому, на відміну від репресій, поряд із пропагандою, мобілізацією та уніфікацією громадян вона була спробою мирними засобами впливати на населення. Найбільшими модернізаційними заходами в радянській історії, які здійснювалися за керівництва Й.Сталіна та супроводжувалися злочинами й величезними людськими втратами, були колективізація та індустріалізація.

Після Другої світової війни модернізація у СРСР набула нової якості. Збільшувався обсяг військового сектору в економіці, оскільки в умовах холодної війни обороноздатність країни повинна була перебувати на високому рівні. Під час війни підприємства ВПК перебазувалися далеко від кордонів, тож у повоєнні роки військова промисловість залишилася там, куди вона була евакуйована, а саме у східній частині СРСР, на території Росії. Таким чином, інші радянські республіки вже не мали до неї доступу.

Модернізація радянської України після Другої світової війни в повній мірі торкнулася західноукраїнських земель¹³. Тут було колективізовано сільське господарство, проведено структурну перебудову промисловості, залучено кваліфікованих робітників з інших районів СРСР. Окрім економічних досягнень,

¹³ Див.: Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998.

сприяння розвитку освіти мало підвищити авторитет радянської влади серед західноукраїнців, тому проводилася боротьба з неписьменністю, створювалися наукові та культурні організації. Незважаючи на ці позитивні починання, які забезпечили прогрес західноукраїнському регіону, владі так і не вдалося переконати більшість людей стати прихильниками ідей сталінської держави.

Націоналізація й денационалізація: українське питання

Із боку українців знову й знову лунали звинувачення на адресу Й.Сталіна в бажанні повністю знищити український народ. Їх підставою стала загибель мільйонів українців від голоду, терору та воєнних лихоліть. Навіть М.Хрущов стверджував, що «вождь народів» не депортував усіх українців тільки через брак місць заслання. Цю заяву необхідно розглядати з урахуванням тогочасної політики «демонізації» Й.Сталіна як єдиної людини, відповідальної за злочини минулих років, за допомогою чого М.Хрущов легітимізував свою владу. Приписувану Й.Сталіну смертельну ненависть до українців треба розглядати диференційовано в контексті післявоєнних подій. З одного боку, марксистсько-ленінська теорія ґрунтувалася на твердженні, що нація як соціальна категорія автоматично зникне при побудові соціалістичного суспільства. Й.Сталін, не звертаючи на це багато уваги, прискорював процес «відмирання націй», просто кидаючи пропагандистів національно-патріотичних ідей у в'язниці. Національну ідею він замінив радянським патріотизмом, утім де-факто насаджувався примат російського шовінізму, перед яким інші народи Радянського Союзу повинні були шанобливо схилитися. З іншого боку, українці не перебували в найгіршому становищі. Їх усе ж таки трактували «молодшими братами» російського народу, тоді як решта націй не мали такого особливого статусу. Однак насправді ця політика в Україні означала переслідування всіх національно-українських тенденцій, що бодай найменше відрізнялися від партійної лінії. Лише партія визначала обсяг розвитку та межі української національної ідеї, яка була жорстко контрольована та регульована.

Після Першої світової війни україномовні громадяни становили більшість населення в Україні. Також тут існувала значна російська громада й інші національні меншини, у тому числі євреї, поляки, німці, білоруси, чехи тощо. Ставлення українців до радянської системи не можна у цілому охарактеризувати як схвалення або заперечення – радше це був прагматизм та адаптація до існуючих умов, які виразно проявилися ще до Другої світової війни. Українці вступали в партію не лише засліплені перспективами коренізації, а й бажаючи обійняти посади в державному апараті. Так, у 1929 р. на республіканському рівні працювало 36%, а на районному – навіть 76% українців¹⁴. Звичайно, для вищих політичних посад обиралися не будь-хто, а «надійні товариші». Навряд чи можна стверджувати, що українців систематично тримали подалі від політичних посад тільки тому, що вони були українцями, та існував ризик проявлення їх «націоналістичних», «антирадянських» позицій. Це рівною мірою стосувалося також і повоєнного періоду, і навіть Західної України, де, як відомо, відкрите протистояння сталінському

¹⁴ *Suny R.G.* The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union. – Stanford, 1993. – P.104; *Rigby T.H.* Communist Party Membership in the USSR: 1917–1967. – Princeton, 1968.

режиму набуло збройної форми. А проте й у цьому регіоні уряд наказував своїм представникам залучати місцевих мешканців до радянського апарату. Однак складність полягала в тому, що дуже мало українців погоджувалися на роботу в органах управління. Тому до місцевої адміністрації запрошували лояльних східноукраїнських партійних діячів. Це підтверджує думку, що вимоги, встановлені для зайняття високих посад на місцевому рівні, не були для українців вищими, ніж для інших національностей. Зрештою після війни в усіх регіонах республіки українці посідали партійні посади, просувалися по партійній лінії. Те, що українці після Другої світової війни, хоча і з великими втратами, були репатрійовані з Західної Європи та «евакуйовані» з Польщі в рамках трансферів населення¹⁵ (а етнічних українців серед відповідальних радянських кадрів у той час була більшість) пов'язувалося також із нестачею робочої сили для відбудови економіки¹⁶. Відтак український народ априорі не відкидався як вороже налаштований щодо держави, а навіть розглядався як важливий економічний чинник.

За правління Й. Сталіна прагнення до незалежної української держави відкрито проklamувалося тільки у Західній Україні. На зменшення активності підпільної боротьби в регіоні вплинули події міжвоєнного періоду та специфіка ідеології ОУН. Водночас Й. Сталін був достатньо передбачливим, щоби після Другої світової війни дозволити принаймні зовнішні атрибути української квазідержавності, яка в рамках радянської федерації залишалася фікцією. Так, існував окремий український уряд, але він повністю підпорядковувався диктату Москви, де ухвалювалися важливі політичні рішення. Після війни радянська Україна також отримала відомство внутрішніх справ, новий гімн та герб. Те, що УРСР виступала як політично активний суб'єкт, особливо стало у пригоді при заснуванні Організації Об'єднаних Націй. Для радянського уряду було вигідно, щоби поряд із Росією та Білорусією Україна також отримала право голосу у цій міжнародній організації.

Узагальнюючи на основі вивчення української ситуації радянський післявоєнний період можна дійти такого висновку: після Другої світової війни сталінізм в Україні у своїх цілях та формах прояву значною мірою залишався таким, як і раніше, проте дещо змінився в методах, на вибір яких впливали як внутрішні обставини, так і нові зовнішньополітичні міркування.

¹⁵ Щодо польсько-українського трансферу населення див.: Przesiedlenie ludności Polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947. – Warszawa, 1999; Repatriacja czy deportacja: Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. – T.1: Dokumenty 1944–1945. – Warszawa, 1996; T.2: Dokumenty 1946. – Warszawa, 1999; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2: Переселення поляків та українців, 1944–1946. – Варшава; К., 2000.

¹⁶ Щодо репатріації до СРСР див.: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – Москва, 2002; Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – Москва, 2001.

Based on the Ukrainian situation researches author tries to generalize the postwar period of Soviet power. The process of recovery and stabilization of the Stalinist system in the Republic and such its components as the role of state and party, postwar party rebuilding, management system forming, methods of power, terror and violence, national aspects etc are lightening up.

